

MARCIN SKOBR TAL

Rola języka w procesach narodotwórczych w Europie Środkowej

Abstract (The Role of Language in Nation-building within Central Europe). Language is one of the most important features of each nation. Research on the language and literature, described by many scholars, e.g. Miroslav Hroch, Józef Chlebowczyk or recently Roman Szul, was a significant element of the nation-building process in Central Europe in the 19th century. Theoretical models presented by the aforementioned can be also used in contemporary ethnoregional movements which can be observed since the 1990s. There are many similarities between the development of older and newer languages like Kashubian and Rusyn. Artists and scholars create literature, grammar and dictionaries, trying to make new languages codified and standardized. The next step is to put forward political claims including the presence of a language in school curricula and its official status. However, bearing in mind that not every ethnic group is to be transformed in a nation, not every dialect/language evolves in the same way and reaches the highest level of development either.

Abstrakt. Język jest jedną z najważniejszych cech każdego narodu. Badania nad językiem i literaturą były istotnym elementem procesów narodotwórczych w Europie Środkowej w XIX w., o czym pisali m.in. Miroslav Hroch, Józef Chlebowczyk i Roman Szul. Przedstawione przez wspomnianych badaczy modele teoretyczne mają zastosowanie w obserwowanych od lat 90. XX w. regionalnych ruchach etnicznych. Zauważyć można wiele podobieństw między rozwojem nowszych i starszych języków, takich jak kaszubski czy rusiński. Artyści i naukowcy, pracując nad literaturą, gramatyką i słownikami, starają się doprowadzić do kodyfikacji i standaryzacji nowych języków. Następnym krokiem są działania polityczne związane ze statusem języka oraz jego obecnością w szkolnych programach nauczania. Niemniej jednak, należy pamiętać, że tak jak nie każda grupa etniczna przekształca się w naród, tak nie każdy dialekt/język ewoluuje w ten sam sposób i osiąga najwyższy stopień rozwoju.

Europa Środkowa w XIX w. była miejscem, gdzie doszło do narodowego przebudzenia wielu narodów. Miało ono charakter zarówno kulturowy, jak i polityczny oraz niosło ze sobą nierzadko konflikty. Dążenie do samostanowienia w postaci własnego

państwa realizowały się w różnych postaciach przez cały wiek XX. Po 1989 r. okazało się, że procesy narodotwórcze nie uległy zakończeniu i pojawiły się nowe grupy akcentujące swoją odrębność, także językową. Te procesy każą zadać pytanie o to, czy do ich badania można zastosować modele teoretyczne, jakie ilustrują XIX-wieczne procesy narodotwórcze.

Rolę języka w nacjonalizmie opisuje Tomasz Kamusella. Może on służyć jako:

- najważniejszy czynnik łączący naród, który nie posiada w danym momencie państwa,
- czynnik wykluczający z narodowej wspólnoty osoby, które posługują się nim w stopniu niewystarczającym,
- argument za poszerzeniem terytorium własnego państwa zgodnie z granicami językowymi,
- argument za włączeniem członków danej grupy do wspólnoty narodowej (Kamusella 2001: 244–245).

W świetle analiz dokonywanych w tym artykule najistotniejsze będą pierwsza i ostatnia funkcja. Józef Chlebowczyk wskazuje, że język pełni nie tylko funkcję komunikacyjną, ale także kształtuje świadomość, determinując sposób widzenia świata (Chlebowczyk 1983: 35–36).

1. Modele teoretyczne

Badaczem środkowoeuropejskich ruchów narodowych od końca XVIII w. był J. Chlebowczyk, który w swoim modelu procesu narodotwórczego podzielił go na dwa etapy:

1. Fazę językowo-kulturalną – grupa językowo-etniczna przekształca się w narodowość, świadomą istnienia wspólnoty języka i kultury, ukształtowanych historycznie i mających charakter terytorialny;
2. Fazę polityczną – narodowość przekształca się w naród, formułując postulaty dotyczące suwerenności i prawa do samostanowienia (Chlebowczyk 1983: 38–56).

W analizie procesu narodotwórczego J. Chlebowczyka język odgrywa istotną rolę w pierwszej fazie. Jej głównym efektem jest przemiana z grupy językowo-etnicznej w narodowość. Najważniejszym procesem, jaki ma tutaj miejsce, jest przekształcenie dialektu lub dialektów w nowoczesny język literacki i obejmuje on następujące elementy:

- wzbogacenie słownictwa o pojęcia abstrakcyjne, terminologię naukową i techniczną,
- kodyfikację i usprawnienie budowy gramatycznej,
- ujednoczenie alfabetu i form pisma drukowanego,
- zatracenie samoistości dialektów na rzecz języka literackiego.

Dialekt, pełniący głównie funkcję komunikacyjną, ograniczony zarówno przestrzennie, jak i społecznie, staje się językiem cywilizacyjnym, umożliwiającym udział w kulturze. W tym procesie zostaje sformułowany postulat prawa do samookreślenia językowego (Chlebowczyk 1983: 36, 38–42). Rodzi się przy tym więc refleksyjna, wynikająca ze świadomości wspólnej przynależności do tej samej grupy. Jej członkowie zaczynają używać języka nie tylko w sferze prywatnej, ale także publicznej. Może on nabierać niemal sakralnego charakteru (Chlebowczyk 1983: 245).

Podobne jest znaczenie języka w charakterystyce procesu narodotwórczego dokonanej przez Miroslava Hrocha. Grupa pokrewnych dialektów zostaje przekształcona przez działaczy ruchu narodowego na język literacki, „drukowany”. Będą oni wykazywali przy tym odrębność właśnie tego języka od innych, w nim też będą spisywane narodowe dzieje, będące jednym z fundamentów tożsamości narodowej. W grupie etnicznej historia była przekazywana ustnie. Tym samym awans językowy wiązał się z przejściem od stadium grupy etnicznej do narodu. Do analizy procesu rozwoju ruchu narodowego u M. Hrocha niezbędne jest poznanie trzech jego głównych faz:

1. naukowej – inteligencja, badająca m.in. język, obyczaje i historię,
2. agitacji narodowej – wiąże się z przekonaniem członków grupy etnicznej do nowej tożsamości,
3. masowej – będącej świadectwem pomyślnego przebiegu poprzedniej fazy, jak i całego procesu (Hroch 2003: 9).

M. Hroch w procesie rozwoju języka wyróżnia następujące procesy:

- Obrona i gloryfikacja języka – wyrażała się w trosce o język i jego prestiż, podkreślanii jego wartości estetycznej, przeszłości oraz możliwości wyrazu. Gloryfikacja mogła też służyć obronie statusu danego języka grupy nierządzącej. Działania na rzecz równouprawnienia kierowane były w dwóch kierunkach: na zewnątrz, w stronę elit, aby uzyskać wsparcie swoich celów, oraz do wewnątrz, a więc do własnej grupy, aby zmobilizować jej członków do przyjęcia danego języka.

- Starania o kodyfikację języka – za podstawę mogły służyć normy językowe z początków ery nowożytnej, a także dialekty, tłumaczenia tekstów religijnych, terminy z życia gospodarczego i wyznaniowego. Równocześnie przebiegały trzy procesy: organizacji ochrony języka, jego popularyzacji i standaryzacji. Kodyfikacja wiąże się z badaniami naukowymi, publikacjami słowników i gramatyk, dyskusjami na temat normy językowej i walką z obcymi naleciałościami. Proces ten może przebiegać według dwóch scenariuszy. Pierwszy polega na odtworzeniu normy ze średniowiecznych zabytków języka. Powodzenie tego wariantu zależy od stopnia ciągłości tradycji językowej. Drugi zaś opiera się na języku współczesnym – tutaj sukces zależy od stopnia zróżnicowania dialektów.

- Intelktualizacja języka – odbywała się w 6 dziedzinach: dziennikarstwie i publicystyce, twórczości ludowej, poezji oraz tłumaczeniach i adaptacjach dzieł obcojęzycznych, opowiadaniach i nowelach, teatrze oraz literaturze fachowej. Wszystkie te teksty pojawiały się na różnych etapach rozwoju ruchu narodowego i pełniły

różne role: popularyzacji języka, rozbudzenia tożsamości narodowej, postępu cywilizacyjnego czy edukacji historycznej.

- Język narodowy w szkołach – jest warunkiem przetrwania danego języka. Działania podejmowane przez aktywistów ruchu narodowego z jednej strony skierowane są do władz w celu zapewnienia możliwości nauki języka narodowego, z drugiej zaś do rodziców, aby ci swoje dzieci na ową naukę posyłali. Uczęszczanie do szkoły służyło nie tylko popularyzacji języka, ale także kształtowaniu tożsamości.

- Problem równouprawnienia językowego – postulat ten w scentralizowanym, obywatelskim państwie narodowym wydawał się nie do zrealizowania, natomiast w państwach wielonarodowych, gdzie istniały pewne formy federalizmu i autonomii, szansa na realizację postulatów była większa. Żądania takie mogą powodować dalsze postulaty równouprawnienia w innych dziedzinach (Hroch 2005: 178–189).

- Wszystkie te procesy występują przede wszystkim w dwóch pierwszych fazach rozwoju ruchu narodowego.

Oba modele nawiązują w pewnym stopniu do koncepcji narodu autorstwa Anthony'ego Davida Smitha, który wskazuje na proces ewolucji od przednowoczesnej etni do nowoczesnego narodu. Charakteryzując pierwszą z tych wspólnot, wymienia „wspólną wyróżniającą się kulturę” jako czynnik konstytutywny, nie daje jednak bezwzględnie pierwszeństwa językowi, który niekoniecznie musi być jedynym elementem wyróżniającym, a czasami może nawet dzielić (Smith 2009: 36–38).

Rolę języka w procesach narodotwórczych analizuje też Roman Szul, który wyróżnił z kolei dwa modele interakcji między pojęciami język a naród. Pierwszy zakłada następujący przebieg ewolucji: język – naród – państwo. Jest on przez tego autora oceniany jako niemal niemożliwy do realizacji i niewystępujący w czystej postaci. Przyczyną tego jest fakt, iż język, aby pełnić funkcje integrujące, musi spełniać dwa warunki. Pierwszy z nich polega na istnieniu świadomości językowej, a więc istnieniu wspólnoty posługującej się danym językiem. Jest ona zależna od poziomu edukacji językowej. Drugim warunkiem jest wysoka wartość tożsamości językowej, a więc uznanie roli języka w ruchu narodowym, co było obecne w XIX-wiecznych nacjonalizmach, gdzie jednak rola ta miała charakter wtórny. Mimo tych zastrzeżeń R. Szul wskazuje na liczne przykłady, gdzie język, wraz z innymi elementami, inicjuje procesy narodotwórcze. W Europie Środkowej wedle tego schematu rozwijały się: język słowacki oraz „nowe” języki, takie jak kaszubski (Szul 2009: 69–70).

Drugi model, który R. Szul uważa za najpowszechniejszy, przebiega wedle relacji: państwo – naród – język, a więc rozwój narodu może być równoległy z rozwojem języka, a kształtują się one w już istniejących państwach. W wariacie środkowoeuropejskim dodatkowo pojawia się kwestia nieciągłości owego państwa. Wiązał się on z kwestiami integracji społecznej nowoczesnych narodów, dążeń do powrotów do dawnej państwowości, asymilacji mniejszości oraz dążeń grup, które wcześniej własnej organizacji politycznej nie posiadały. Ten model dotyczył trzech narodów, posiadających własne państwa już od X–XI w.: Polaków, Czechów i Węgrów (Szul 2009: 165–168).

T a b e l a 1. Przekłady Biblii na języki środkowoeuropejskie

Język	Data pierwszego przekładu
czeski	1380
polski	1561
węgierski	1590
górnoluzycycki	1727
dolnoluzycycki	1796
słowacki	1832
kaszubski	1995 ¹

Źródło: Ethnologue, www.ethnologue.com

2. Ewolucja języków środkowoeuropejskich

Odnosząc powyższe modele do warunków środkowoeuropejskich, można zauważyć kilka faz zarówno rozwoju języków, jak i narodów. Pierwsza dotyczyła narodów, które posiadały własne państwa już w średniowieczu i których języki literackie osiągnęły wysokie stadium rozwoju już w erze nowożytnej. Rozwój języka był tutaj w dużej mierze determinowany losami narodu oraz czynnikami politycznymi i religijnymi. Druga faza, jaka miała miejsce w XIX w., wiązała się z narodzinami narodów i języków, które dotąd własnego państwa nie miały. Był to też okres odrodzenia języków czeskiego i węgierskiego. Ostatnia, trzecia faza obejmuje czasy współczesne i dotyczy mniejszości etnicznych oraz rodzących się dopiero narodów. Warto zwrócić uwagę, iż kształtowanie się języka w dużym stopniu związane jest z jego oficjalnym statusem, choć procesy te nie są skorelowane pod względem czasowym. Widoczne jest jednak, że języki najszybciej rozwinięte status ten uzyskiwały najpóźniej w XIX w., podczas gdy te, które rozwinęły się w drugiej i trzeciej fazie, dopiero w wieku XX lub nawet XXI.

Język czeski w postaci literackiej ukształtował się bardzo wcześnie, bo już między XI a XIV w. na bazie dialektów okolic Pragi. Ortografia języka czeskiego, kształtująca się już w późnym średniowieczu, została ustalona w dziele Jana Husa z 1406 r. „De orthographia Bohemia”², pierwsza gramatyka czeska w języku czeskim, autorstwa Beneša Optáta, ukazała się w 1533 r. W 1511 r. w Pilźnie pojawił się pierwszy słownik języka czeskiego. Od II połowy XV w. drukowano także książki, w tym część w języku czeskim (Kamusella 2009: 99–101; Szul 2009: 271).

Literacki język polski ukształtował się w czasach piastowskich na bazie dialektu wielkopolskiego i małopolskiego, z udziałem także innych, np. mazowieckiego. Żaden z nich nie uzyskał jednak roli dominującej. Pierwsza gramatyka polska, spisana

¹ Tylko Nowy Testament.

² Wprowadzone wówczas znaki diakrytyczne przyjęły się również w wielu innych językach słowiańskich, a także np. w litewskim czy friulskim.

po łacinie, napisana przez Piotra Stojeńskiego, została opublikowana w 1568 r. Po polsku takie dzieło ukazało się dwa wieki później, w 1767 r., kiedy to polszczyzna stawała się w pełni ukształtowanym, nowoczesnym językiem (Kamusella 2009: 109–110; Szul 2009: 246–249).

Pierwsza gramatyka węgierska Mátyása Dévai Bíró ukazała się w 1538 r. w Krakowie, ten sam autor wydał w tym samym czasie dzieło „Ortographia Vngarica”, pierwszy słownik węgiersko-łaciński powstał w 1590 w Debreczynie (Kamusella 2009: 122–124).

We wszystkich tych językach pierwsze zabytki piśmiennicze pochodzą z ok. XII–XIII w. Tym samym widać, że w wypadku narodów posiadających w erze przednowoczesnej (a więc do XIX w.) swoje własne państwa proces rozwoju języka przebiegał znacznie wcześniej, co oznaczało też postępy w rozwoju samego narodu, na ogół jednak ograniczonego do szlachty (wyjątkiem są tutaj Czesi, u których rozwój języka po 1620 r. został znacznie zahamowany). Postęp rozwoju narodowej literatury w XV i XVI w. był w dużej mierze skorelowany z rozwojem reformacji w danym państwie, bowiem zazwyczaj protestanci starali się wprowadzić jako pierwsi język narodowy do liturgii.

Narodem, którego język rozwinął się dopiero w erze nowoczesnej, byli Słowacy, przez blisko 1000 lat znajdujący się pod panowaniem węgierskim. Językiem urzędowym w Koronie św. Stefana była łacina, językami kancelaryjnymi były węgierski, w miastach niemiecki, a wśród protestantów czeski. Zachodnich dialektów słowackiego w czasie kontrreformacji zaczęli używać jezuici, podział wyznaniowy tym samym był oparty na językowym. Luteranie przez użycie języka staroczeskiego podkreślali jedność obu języków. Kalwini na wschodzie Słowacji używali natomiast lokalnego, wschodniosłowackiego dialektu, który później uzyskał również poparcie władz węgierskich. Pierwsze publikacje po słowacku pojawiły się pod koniec XVIII w. Katolicki ksiądz Anton Bernolák w 1790 r. opublikował gramatykę słowacką („Grammatica slavica”), zaś po jego śmierci został wydany sześciotomowy, wielojęzyczny słownik jego autorstwa (1825–1827). Stworzył on także pierwszą literacką postać języka słowackiego, opartą na dialektach zachodnich, jednak nie przyjęła się ona ostatecznie, a jej miejsce zajął standard oparty na dialektach środkowosłowackich, stworzony w latach 40. XIX w. (Kamusella 2009: 131–135; Szul 2009: 96–100). Droga rozwoju języka słowackiego, ze względu na brak państwowości, własnych elit, a co za tym idzie – tradycji literackich, przebiegała według innego schematu i widać tutaj znaczne opóźnienie względem trzech pozostałych języków.

Status oficjalny każdego z tych języków był różny, zależnie od statusu państwowości. W Koronie św. Stefana językiem urzędowym była łacina, w Koronie św. Wacława do XVII w. był to język czeski, którego miejsce zajął potem niemiecki. W Rzeczypospolitej Obojga Narodów oficjalnym językiem, obok łaciny, był polski (symbolicznie od 1543 r.). Pod koniec istnienia I Rzeczypospolitej, dzięki reformom Komisji Edukacji Narodowej, język polski wyparł ze szkół łacinę. Sytuacja zmieniła się w XIX w. Pod zaborami język polski pełnił w różnych okresach funkcję języka urzędowego, będąc ograniczany często na rzecz języków zaborców. Język węgierski

zaczął uzyskiwać swój oficjalny status w 1832 r., z językiem niemieckim został zrównany w pełni w 1867 r. Język czeski, który odrodził się w XIX w., status urzędowego uzyskał dopiero w latach 80. Wszystkie te trzy języki stały się urzędowymi w nowych państwach narodowych po 1918 r. Słowacki, który został skodyfikowany w połowie XIX w., formalnie jako gałąź „czechosłowackiego”, był urzędowym w międzywojennej Czechosłowacji. Faktycznie taki status uzyskał dopiero w państwie słowackim powstałym w 1939 r. i w powojennej Czechosłowacji (Kamusella 2009: 136–139).

Choć twórczość w języku kaszubskim sięga XIX w., a w okresie międzywojennym istniało kilka czasopism kaszubskich, kodyfikacja tego języka nastąpiła dopiero między latami 70. a 90. XX w. W 1984 r. ukazały się „Zasady pisowni kaszubskiej” autorstwa Edwarda Brezy i Jerzego Tredera. Trzy lata wcześniej opublikowano kaszubską gramatykę (Lubaś 2002: 261–271).

W wypadku Rusinów/Łemków sytuację komplikował układ orientacji narodowych, jaki ukształtował się w XIX i XX w. Utożsamianie się z Ukraincami bądź uważanie za odrębny naród wiązało się z użyciem ukraińskiego, rosyjskiego, lokalnych dialektów lub też mieszanki tych języków (tzw. jazyczyje). Pierwsze próby opisu tego języka sięgają XVII w. badania językoznawcze prowadzone były w XIX w. i w okresie międzywojennym. Dodatkowo emigracja części Rusinów do Wojwodiny na przełomie XIX i XX w. spowodowała, że język rusiński rozwijał się tam odrębnie. Jego gramatyka została wydana już w 1923 r., podczas gdy odmiana słowacka została skodyfikowana dopiero w 1995 r. jako efekt seminarium zorganizowanego przez rusińskie organizacje 3 lata wcześniej w miejscowości Bradejovské Kúpele³. W tym samym czasie (1992 r.) powstała łemkowska gramatyka Mirosławy Chomiak, opracowano też standard wariantu podkarpackiego. Rusiński był nauczany w Jugosławii po II wojnie światowej, w 1981 r. doczekał się także miejsca na uniwersytecie w Nowym Sadzie. Na uniwersytetach słowackich i węgierskich został wprowadzony natomiast w latach 90. XX w. (Stegherr 2002: 399–407).

Oba te języki uzyskały status języków regionalnych zgodnie z Europejską Konwencją o Językach Regionalnych i Mniejszościowych. W Polsce, która ratyfikowała ten dokument w 2009 r. (podpisany w 2003 r.), status języka regionalnego ma kaszubski, mniejszościowego łemkowski na mocy ustawy o mniejszościach narodowych i języku regionalnym z 2005 r. Kaszubski posiada status języka pomocniczego w 2 gminach, w 6 obowiązuje podwójne nazewnictwo. Zgodnie ze spisem z 2002 r. po kaszubsku mówi ok. 50 tys. osób, podczas gdy narodowość kaszubską zadeklarowało ok. 5 tys. Język łemkowski w Polsce jest językiem mniejszości etnicznej, którym posługuje się nieco ponad 5 tys. osób, co odpowiada liczbie osób deklarujących narodowość łemkowską. W jednej miejscowości obowiązuje łemkowskie nazewnictwo.

Na Słowacji językiem regionalnym jest rusiński. Według spisu z 2002 r. Rusinów jest tam ponad 24 tys., językiem rusińskim posługuje się 55 tys. osób. Mają oni 4 szkoły podstawowe oraz własny wydział na uniwersytecie w Preszowie. W lokal-

³ Był to przejaw rusińskiego przebudzenia narodowego, jakie nastąpiło w Polsce, na Słowacji i Ukrainie.

nych mediach nadawane są rusińskie audycje, istnieją też prasa i wydawnictwa oraz Teatr im. A. Duchnowycza. Oba te języki stanowią udany przykład rozwoju języka, a także grupy etnicznej, co nie musi jednak oznaczać przekształcenia w naród i wysuwania roszczeń politycznych (choć takowe pojawiły się w wypadku Rusinów na Zakarpaciu). Tą samą drogą chcą podążać Ślązacy, starający się o standaryzację i kodyfikację swojego języka (powstały pierwsze słowniki i podręczniki) oraz uznania jego oficjalnego statusu i odrębności od języka polskiego. Nie udało się to w wypadku języka morawskiego, choć istniały plany kodyfikacji, jednak idea odrębności narodowej, jaka się tam zrodziła na początku lat 90. XX w., dość szybko upadła.

Ewolucja języka jest ściśle powiązana z ewolucją narodu, choć nie jest to rozwój równoczesny. Język jest jednym z głównych wyróżników wspólnot narodowych, stąd też dążenie do jego rozwoju i zapewnienia oficjalnego statusu. Duże znaczenie ma tutaj aspekt polityczny, jakim jest posiadanie własnego państwa, bo często jest to czynnikiem katalizującym szybszy rozwój języka. W wypadku nowych języków, które wciąż się rozwijają, bardzo istotnym problemem było (i wciąż jest) wykazanie ich odrębności od innych języków. Mimo jednak pewnych różnic, w obu wypadkach rola języka w procesie narodotwórczym w Europie Środkowej jest podobna ze względu na przeważającą rolę czynników etnicznych, przez co przedstawione modele M. Hrocha, J. Chlebowczyka czy R. Szula mogą być przydatnym narzędziem badawczym.

BIBLIOGRAFIA

- Chlebowczyk J. (1983), *O prawie do bytu małych i młodych narodów. Kwestia narodowa i procesy narodotwórcze we wschodniej Europie Środkowej w dobie kapitalizmu (od schyłku XVIII do początków XX w.)*, Warszawa–Kraków: Śląski Instytut Wydawniczy, PWN.
- Hroch M. (2003), *Małe narody Europy. Perspektywa historyczna*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo.
- Hroch M. (2005), *Das Europa der Nationen. Die moderne Nationsbildung im europäischen Vergleich*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Kamusella T. (2001), *Language as an instrument of nationalism in Central Europe*, „Nations and Nationalism”, Vol. 7, No. 2, s. 235–251.
- Kamusella T. (2009), *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*, Basingstoke–New York: Palgrave Macmillan.
- Okuka M. (red.) (2002), *Lexikon der Sprachen des europäischen Ostens*, Klagenfurt: Wieser Verlag.
- Smith A.D. (2009), *Etniczne źródła narodów*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Szul R. (2009), *Język. Naród. Państwo. Język jako zjawisko polityczne*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.